

DLOUHÁ 30. LÉTA (1929–1945) – KONCEPTUÁLNÍ PŘÍSTUPY K TRANSFORMACI MODERNITY

Jakub Rákosník

The Long Thirties (1929–1945) – Conceptual Approaches to the Transformation of Modernity

This study examines the thesis of the long 1930s. The theory of modernization diagnoses separate phases of modernity. The 1929–1945 period saw the culmination of what is known as the stage of organized modernity, which followed on to some extent from 19th century liberal modernity. This transformation process started in the last third of the 19th century and came to a head as a result of the great crash and the Second World War. From this standpoint the 1929–1945 period forms a unit in which the preconditions are formed for the creation of a postwar universalist welfare state and a mixed economy. The key processes here were an increase in state intervention in the economy and the promotion of social rights as a result of the experience of mass unemployment and wartime collectivism.

Jakub Rákosník (*1977) působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Rakoja@ff.cuni.cz

Ve výkladech kauzality velké hospodářské krize, tzn. výkladu příčin a konsekvencí, dominují z pochopitelných důvodů zvláště odborníci na makroekonomii.¹ Jejich teoretickou perspektivu pak s různou mírou přiznání přebírají historikové a opatřují ji potřebnou pramennou dokumentací. Třebaže od velkého

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu financovaného Grantovou agenturou ČR, nazvaného *Formování a vývoj sociálního státu v Československu v letech 1918–1992* (GAČR 407/09/2087).

krachu z roku 1929 uplynulo již více než osm desítek let, k dosažení konsenzu v otázkách příčinnosti procesů v rámci této krize mají sociální vědy stále daleko. V tomto příspěvku bude spíše než otázkám ekonomické kauzality věnována pozornost strukturálním proměnám, jež nastaly v průběhu 30. let minulého století v důsledku této krize, a možnostem jejich teoretického uchopení. Krize zde proto je chápána nikoli jako výhradní záležitost ekonomiky, nýbrž jako komplexní proces proměňující relace mezi strukturálně diferencovanými subsystemy moderních západních společností jako celku – krize je zde zbavena svého omezení vyplývajícího z adjektiva „hospodářská“ a je chápána jako krize „sociální“, či lépe řečeno krize „sociální“.²

Studie je koncipována jako hlubší teoretické rozpracování teze, která tvořila rámec výkladů v mých předchozích monografiích dotýkajících se éry velké hospodářské krize³ a kterou lze neformálně označit jako „tezi o dlouhých 30. letech“. Protože v obou případech šlo primárně o empirické historické texty, založené na pramenném výzkumu, možnosti teoretizování o dějinách v nich byly omezené. Proto je tento příspěvek pojat jako příležitost pro důkladnější vysvětlení teorie představující ideálnětypické východisko obou těchto předchozích výzkumů, jehož adekvátnost byla konfrontována s dobovými prameny. Zazítá periodizace politických dějin konstruuje přehlednou triádu fází první poloviny 20. století ve formě předválečného, meziválečného a poválečného světa, oddělených dvěma totálními válkami, kdy tyto tři epochy jsou vůči sobě autonomní a relativně uzavřené. Pro sociální historiografii je naopak tradičně charakteristický zájem o jevy či procesy dlouhodobé povahy, nerespektující dynamické zvraty a diskontinuity politických dějin. Stejně tak malou užitečnost jako politická periodizace v tomto směru vykazují úhledné dekády vyplývající z desítkové soustavy (20., 30., 40. léta atd.).⁴ Následující stránky budou proto věnovány vysvětlení užitečnosti na první pohled

2 Záměrně byl zvolen pojem krize „sociální“, třebaže se tak stalo do značné míry z nedostatku jiného, adekvátnějšího označení, aniž by tím měla být evokována souvztažnost k sociologii E. Durkheima, s níž je substantivum „sociální“ obvykle spojováno. Pojem „sociální krize“ primárně evokuje problémy životní úrovně, zatímco zde bude věnována pozornost především problematice obecné restrukturalizace vztahu „občan – společnost – stát“, ke které během dlouhých 30. let minulého století došlo.

3 Srov. JAKUB RÁKOSNÍK, *Odvračená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008; TÝŽ, *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010.

4 Tento rozdíl výstižně vyjádřil ve 40. letech (a v 50. letech dále rozpracoval) Fernand Braudel svou koncepci tří temporalit – rychlého času politických změn, středního času hospodářských a sociálních procesů a dlouhého času životního prostředí člověka. K diverzifikaci historického času srov.

neobvyklé periodizační perspektivy, naznačené v nadpisu článku. Za tím účelem je text členěn do následujících tematických okruhů. V první a druhé sekci je formulována základní periodizační teze, třetí sekce se soustředí na proměnu hodnotové integrace společnosti během sledovaného období a čtvrtá část je věnována demonstraci možností konceptualizace analyzovaných systémových proměn.

Teze o dlouhých 30. letech

Východisko následujících úvah představuje teorie modernizace, která dodnes zůstává běžně využívaným analytickým nástrojem popisu historického vývoje posledních staletí. Naším úkolem zde není prověřovat její aplikovatelnost ve vztahu k minulým událostem a procesům, ať již v globální, nebo regionální perspektivě.⁵ Pozornost bude naopak zaměřena na transformaci uvnitř euro-americké modernity a možnosti její vnitřní periodizace. Vycházím zde z minimální definice, která modernizaci považuje za proces přechodu od tradiční k moderní společnosti, pro nějž je charakteristická postupná strukturální diferenciaci sociálního systému. Německý historik Detlev Peukert kdysi s odkazem na Výmarskou republiku klasifikoval meziválečnou epochu příznačně: „V letech mezi první světovou válkou a velkou hospodářskou krizí klasická modernita v mnoha ohledech triumfovala, zároveň se však prohlubovaly její vnitřní rozpory, jež ji nakonec uvrhly do nejhrušnější krize.“⁶ V návaznosti na tento citát si musíme položit otázku, v čem tkvěly ony vnitřní rozpory, jaká byla podoba oné krize, a v poslední řadě též, co bylo jejím dlouhodobým vyústěním?

JEAN LEDUC: *Historici a čas: Koncepce, otázky, diela*, Bratislava 2005, s. 19–58. Zájem o dlouhodobé procesy stojí v pozadí dramatických zvratů rychlého času politických dějin můžeme považovat za konstantu, ať již sociální dějiny pojímáme jako dílčí obor vědecké historie specializující se na studium společenských formací, sociálních hnutí a procesů strukturálních změn, nebo jako obor zastřešující ostatní dílčí odvětví historiografie (ve smyslu dějin společnosti – *Gesellschaftsgeschichte*). K vymezení sociálních dějin JÜRGEN KOCKA, *Sozialgeschichte: Begriff – Entwicklung – Probleme*, Göttingen 1986, s. 70–110.

5 K této problematice existuje bohatá literatura z pera historiků i sociologů. Srov. například SHMUEL EISENSTADT (ed.), *Multiple Modernities*, New Brunswick 2002. Ze starší sociálněhistorické literatury srov. HANS-ULRICH WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975. Z domácí historické literatury srov. kapitulu modernizace v knize MILAN MYŠKA, *Problémy a metody hospodářských dějin*, Ostrava 2010, s. 49–64. Pro perspektivu sociologickou srov. JAN KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2005.

6 DETLEV J. K. PEUKERT, *Die Weimarer Republik – Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main 1996, s. 11n.

V *Odvracené tváři meziválečné prosperity*, jejíž původní text vznikl již v roce 2004, byla předestřena teze o dlouhých 30. letech především z hlediska působení jednotlivců na trhu práce a obecných vývojových tendencí politiky zaměstnanosti v Evropě. Vyslovil jsem tehdy diagnózu, že v éře velké hospodářské krize došlo k dotvoření klíčových soudobých nástrojů aktivní i pasivní politiky zaměstnanosti a že tristní zkušenost dopadu krize na společnost byla hlavní příčinou reformulace zásad sociální politiky, jež byly následně po druhé světové válce v západní i východní Evropě realizovány rozličnými formami sociálního státu. Společným jmenovatelem hospodářské politiky režimů typu liberálně-konstitučního, fašistického nebo bolševického bylo v tomto směru úsilí o opětovné dosažení stavu plné zaměstnanosti, kterou podle názorů, jež hegemonizovaly ekonomickou teorii v průběhu 30. a 40. let, již starší metody liberálního kapitalismu nebyly schopny zajistit. Ve velké krizi tak byla spatřována klíčová příčina radikální transformace názorů na fungování ekonomiky i postavení občana v rámci společnosti, charakteristických pro poválečné období.⁷

V *Sověťizaci sociálního státu* byly tyto teze týkající se původně politiky zaměstnanosti zapracovány do širšího modernizačního paradigmatu. Kořeny levicového sociálního konsenzu, patrného v Evropě po roce 1945, bývají obvykle v historické literatuře vysvětlovány primárně utrpením obyvatelstva za druhé světové války. Za adekvátnější jsem považoval jinou formulaci historické kauzality, a to chápání velké krize jako klíčové příčiny strukturálních proměn (ingerence státní moci, podpora vyšší míry společenské organizovanosti) i proměn konceptuálních (názory na fungování trhu, prosazení sociálních práv). Samotné válce byl přisouzen pouze význam druhotný, a to zvláště v tom směru, že fungování válečných ekonomik a potřeba zachování sociálního smíru nutily politickou elitu k deklarativní akceptaci těchto nových hodnot a způsobů organizace společnosti. Zkušenost hrůzy války zároveň vytvořila předpoklady na straně obyvatelstva pro mentální akceptaci vyšší míry kolektivismu a zároveň zrodila očekávání poválečné satisfakce. Tím se dotvořil společenský konsenzus, o který se opírala tzv. organizovaná modernita poválečného čtvrtstoletí, vyznačující se na obou stranách barikády studené války rozmachem sociálního státu a sociální ekonomiky.⁸

V optice politických dějin je zcela běžné nahlížet krizi a válku jako dva vzájemně úzce provázané fenomény. Podobně i v hospodářských dějinách nelze porozumět obnově konjunktury po roce 1933 bez zohlednění zbrojení a příprav

7 Srov. J. RÁKOSNÍK, *Odvracená tvář*, s. 17–24.

8 Srov. J. RÁKOSNÍK, *Sověťizace*, s. 13–17, 71–81.

na válku. Sociálněhistorický přístup se svou trvající snahou formulovat komplexní dějiny společnosti umožňuje formulovat ještě ambicióznější kauzální nexus: spatřovat v krizi a válce v zásadě jednotný proces vytvářející novou konfiguraci strukturálně diferencovaných subsystémů moderní společnosti, tzn. jinými, lapidárnějšími slovy řečeno, kvalitativně odlišnou podobu vztahů mezi státem, hospodářstvím, kulturou (zde v úzkém smyslu šíření a dostupnosti produktů masové kultury a masového vzdělávání) a občany (občanskou společností). V této perspektivě se teze o dlouhých 30. letech, která začínají burzovním krachem z roku 1929 po desetileté nezdařené snaze o revitalizaci způsobů fungování tržní společnosti podle pravidel 19. století a končí posledními výstřely druhé světové války předznamenávajícími rozmach poválečných welfaristických ekonomik, jeví jako efektivní periodizační rámec pro vyložení proměn evropské modernity.

Švédský sociolog Göran Therborn ve své historické sociologii Evropy po roce 1945 pregnantně shrnul pluralitu kauzálních faktorů zformování společenského konsensu, na němž spočívala poválečná stabilita společností evropského kontinentu, do čtyř bodů. Prvním z nich byl poražený nacismus, za jehož původní vzešup byli očerňováni velkokapitalisté proto, že NSDAP materiálně podporovali. Za druhé to byla zkušenost válečné mobilizace národa, jež posílila kolektivistické a solidaristické cítění obyvatelstva. Třetím faktorem zůstávala vzdálenější zkušenost velké hospodářské krize, jež současníkům brala důvěru v úspěšnost tržních mechanismů i politické demokracie. A v neposlední řadě to byla obrovská prestiž Sovětského svazu, který dokázal hitlerovské Německo srazit na kolena a který umně propagandisticky využíval úspěchy svého plánovaného hospodářství. Tyto čtyři faktory znamenaly podle Therborna zpochybnění dvou základních principů dosavadní formy evropské modernity: „Velká hospodářská krize byla obžalobou liberalismu v evropském smyslu tohoto slova. Porážka fašismu působila jako obžaloba kapitalismu a zároveň opětovně i liberálních koncepcí soukromého podnikání.“⁴⁹

Úskalí kontrafaktuálních argumentů

O kvalitách výše zmíněné systémové konfigurace organizované modernity nepanuje v historiografii jednotný názor, což je především důsledek rozdílných svě-

9 GÖRAN THERBORN, *European Modernity and Beyond – The Trajectory of European Societies, 1945–2000*, London 1995, s. 27–28. Ke konfrontaci těchto obecných tezí s československými podmínkami J. RÁKOSNÍK, *Sovětižace*, s. 77–80.

tonázorových východisek jednotlivých autorů. Jistěže naše historické poznání by v ideálním případě mělo být poučením pro současníky, které informuje o chybách a omylech rozhodování předků, avšak obvyklé způsoby vyprávění příběhu velké krize, mající ambici přinést poučení pro současnost, jsou formulovány problematickým způsobem. Nejsnadnější formou narativní konstrukce takového poučení, pokud nemá být jen prázdným moralizováním o dějinách, je kontrafaktuální vyprávění. Pro usnadnění výkladu můžeme rozlišit dvě krajní ideálnětypické formy hodnocení éry velké hospodářské krize pomocí takového kontrafaktuálního narativu. První verzi představuje „libertariánský“ přístup, dokazující, že velkou hospodářskou krizí nastoupil Západ cestu svého zániku, anebo přinejmenším opustil hodnoty, na nichž spočíval jeho předchozí úspěch. Ve vyostřené podobě můžeme tuto formu vyprávění nalézt u Friedricha Augusta Hayeka v jeho slavné tezi o „cestě do otroctví“, která spočívá v rostoucí preferenci sociální organizace namísto individuální svobody, makroekonomického plánování namísto tržních pravidel či redistribuce namísto důsledně aplikovaného principu osobního přičinění. Právě tyto tendence, jejichž kořeny po právu nachází již v pozdním 19. století, dosáhly svého naplnění ve formě protikrizových opatření 30. let – ve vyhrocené podobě v hitlerovském nacismu, v méně vyhrocené podobě u demokratické levice a částečně i konzervativní pravice v liberálně-konstitučních režimech.¹⁰ Odraz tohoto interpretačního rámce minulosti můžeme nalézt v soudobé literatuře na příkladu analýzy krize 30. let Thomase Woodse. Autor zde vychází z ústřední teze, kterou lze formulovat následovně: Krize trvala tak dlouho nikoli *navzdory* americké protikrizové politice označované jako New Deal, nýbrž právě *kvůli* ní. Opatření na podporu zaměstnanosti a průmyslu nevytáhla zemi z recese, jak prezident Roosevelt doufal. Naopak, teprve upuštění od těchto politik se krylo se silným ekonomickým oživením 40. let.¹¹ V méně rétoricky vyhrocené podobě lze tentýž způsob argumentace nalézt také třeba u amerického sovětologa Richarda Pipesa v knize *Vlastnictví a svoboda*. Na jedné straně sice Pipes připouští, že opatření sociální ochrany v rámci New Dealu zachránila Spojené státy americké před možnými ničivými sociálními nepokoji, zároveň však dodává: „Zákony chápané a předkládané jako nouzová opatření se nepozorovaně proměnily v inovační principy, které zásadně změnily nejprve vládní a poté soudní přístup k vlastnictví. Proběhlo to tak, že se princip základních ‚práv‘ rozšířil z politické do ekonomické sféry.“¹² Poselství

10 Srov. FRIEDRICH AUGUST HAYEK, *Cesta k nevolnictví*, Praha 1991, s. 95–105, 123–125.

11 THOMAS E. WOODS, *Krach*, Praha 2009, s. 130–131.

12 RICHARD PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 242.

jeho knihy je totožné s tezí o „cestě do otroctví“. Nerespektování vlastnických práv prostřednictvím rostoucích redistribučních funkcí státu usnadňuje preferování zájmů některých skupin na úkor skupin jiných (vlastníků a pracujících), a tím v posledku redukuje rozsah osobní svobody občanů jako celku. Velká hospodářská krize pak byla klíčovým procesem, který zapůsobil jako akcelarátor při zformování takové „zapatřovací společnosti“, jak Pipes označuje poválečné uspořádání.¹³

Opakný extrém kontrafaktuální argumentace, který můžeme pracovně označit jako „intervencionistický“, zní zhruba následovně. Kdyby názory Friedricha A. Hayeka a ostatních radikálně liberálních ekonomů převážily v rámci řešení velké hospodářské krize, pak by toho z kapitalistické ekonomiky a tržního řádu mnoho nezbylo ani v Americe, ani v Anglii, a tyto země by se ubíraly směrem k některé z forem diktatury fašistického typu jako značná část kontinentální Evropy.¹⁴

Z obou výše uvedených vyplývá jednoznačně formulované poučení, jakkoli vzájemně protikladné. „Libertariánský“ narativ prohlašuje, že následování protikrizových receptů z 30. let postupně redukuje občanskou svobodu a v důsledku toho hrozí zničením liberálně-konstitučního uspořádání. „Intervencionistický“ narativ tvrdí pravý opak. Připuštění vyšší míry kolektivismu na úkor individuální svobody a zesílení státního intervencionismu ve věcech řízení výroby a příjmové redistribuce zachránilo alespoň část západního světa před totalitarismem. Kontrafaktuální podstata obou výkladových přístupů spočívá v jejich struktuře. V obou případech je implicitně využita konstrukce alternativního historického vývoje: onoho normativního „má být“ proti existujícímu „jest“. V případě „libertariánského“ narativu je využit kontrafaktuální obraz stabilního světa, který vzešel z krize vyřešené prostřednictvím volného působení tržních sil. „Intervencionistický“ narativ je naopak založen na kontrafaktuální koncepci, která předpokládá rozpad liberálně-konstitučních režimů za předpokladu, že by se, Hayekovými slovy metaforicky řečeno, nedopustily jisté míry „napodobování Hitlera“ ve své ekonomické a sociální politice.¹⁵ Historická věda (a ani žádná jiná věda) nemá nástroje k tomu, aby mohla rozhodnout o pravdivosti jedné nebo druhé formy vyprávění. O tom nás ostatně dostatečně přesvědčují již tři čtvrtě století trvající diskuse vědců na toto téma, kteří stále snášejí další a další empirické argumenty na podporu jednoho nebo druhého pojetí, aniž by dospěli blíže ke shodě.

13 R. PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, s. 287.

14 Tento kontrafaktuální argument je převzat z knihy MILAN ZAFIROVSKI, *Liberal Modernity and its Adversaries: Freedom, Liberalism and Anti-Liberalism in the 21st Century*, Leiden 2007, s. 334.

15 F. A. HAYEK, *Cesta k nevolnictví*, s. 125.

Výše uvedené úvahy nemají za cíl znehodnocovat úctyhodnou práci stovek badatelů na nejrůznějších polích vědy, kteří se zabývali efekty velké hospodářské krize. Z hlediska kupříkladu morální filozofie je zcela zásadní řešení otázky svobody, kterou nastolil Hayek, stejně jako je v ekonomii neopominutelné prověřování efektivity rozličných nástrojů hospodářské politiky prostřednictvím historické empirie získané z meziválečné krize.¹⁶ Pokud však má sociální historie plnit úkol, který vědecké historii dal do vínku její zakladatel Leopold von Ranke, tedy usilovat o zodpovězení otázky „Jak to vlastně bylo?“, vyžaduje to podle mého názoru jiný typ otázek. Výše uvedené kontrafaktuální narativy se ptají především po tom, jaká protikrizová politika byla adekvátní, jaká nebezpečí vyplývají z realizovaných postupů, či dokonce kdo nese vinu za konkrétní případy neúspěchů, lidského utrpení a krivd apod. Za adekvátnější pro sociálněhistorický výzkum velké krize považují spíše hledání a vysvětlování podmínek možnosti těchto procesů a událostí. Nejde tedy primárně o to, osvětlit, co bylo moudré opatření, a co nikoli, protože k takovému hodnocení je vždy nutné mít k dispozici nějakou normativní vizi správného uspořádání, jak to bylo ukázáno výše na příkladu obou kontrafaktuálních narativů. Užitečnějším se mi jeví být úsilí o detailní rozbor podmínek, za kterých historičtí aktéři (příslušníci elit i prostí lidé) činili svá rozhodnutí. „Libertariánský“ narativ má v tomto směru nevýhodu, že v duchu metodologického individualismu upřednostňuje hledání konkrétních osob zodpovědných za prosazování postojů škodících lidské svobodě a autonomii.¹⁷ Jeho kritici oprávněně poukazují na to, že ve svém úsilí o prosazení čistě teoretických modelů do praxe (a hodnocení praxe pomocí těchto modelů) není schopen reflektovat nejen politickou, nýbrž i jakoukoli ostatní sociální realitu.¹⁸ Jinými slovy řečeno, tento přístup nebere v úvahu fungování pluralitní demokracie, v níž vůdci vždy čelí riziku, že jejich

16 Ne nadarmo současný šéf amerického FEDu Ben Bernanke prohlásil velkou hospodářskou krizi za svatý grál makroekonomie, který dodnes ovlivňuje ekonomické myšlení i politickou agendu – srov. BEN BERNANKE (ed.), *Essays on the Great Depression*, Princeton 2000, s. 5.

17 Hayek v tomto směru nachází vývojovou linii vinoucí se od německého katedrového socialismu a anglického fabiánství až ke Keynesovi a Hitlerovi. Tento individualistický přístup můžeme nalézt v pregnantní formě u Murraye Rothbarda v jeho dnes již klasickém rozboru velké hospodářské krize z pozic rakouské liberální školy. V závěru své knihy píše: „Vina za hospodářskou krizi musí být v posledku snižena z ekonomiky volného trhu a nasměrována tam, kam skutečně patří: ke dveřím politiků, byrokratů a masy „osvícených“ ekonomů.“ – MURRAY N. ROTHBARD, *America's Great Depression*, Auburn 2000, s. 337.

18 Cituji dle M. ZAFIROVSKI, *Liberal Modernity*, s. 334.

recept pro řešení krize voličstvo neakceptuje a dá přednost jinému řešení, které ve svých důsledcích bude znamenat destrukci pluralismu i liberálních principů samotných.

„Intervencionistický“ narativ má více podob. Na jedné straně můžeme v historiografii nalézt obdobné individualistické přístupy jen s opačným znaménkem, které například Franklina D. Roosevelta vyzdvihují jako národního hrdinu a politického génia, který Ameriku provedl úskalími krize poté, co nahradil domněle bezradného Herberta Hoovera.¹⁹ Z hlediska výše uvedených pragmaticky formulovaných cílů sociální historiografie jsou zajímavější verze tohoto narativu, které se více blíží metodologickému kolektivismu. Vyhraněnou podobu tohoto typu historického vyprávění o velké krizi představují například dobové texty Jana Slavíka. Autor odmítá diagnózu prohlašující krizi 30. let za pouhé vyšínutí ze správných kolejí, resp. za nějakou dočasnou nemoc, z níž se společnost zase uzdraví do své předkrizové podoby. Tyto texty psal v době, kdy v jeho tvorbě byly nejvíce patrné vlivy marxismu, a proto také krizi vykládal v pojmech procesu emancipace čtvrtého stavu, tzn. dělnictva.²⁰ Příčinou krize podle něho byla přežilost společnosti fungující na principech tržní ekonomiky, k čemuž dodával: „Připusťme však i to, že by se podařilo tzv. hospodářskou krizi ‚vyléčit‘ v tom smyslu, že by zmizela nezaměstnanost, a tedy nebezpečí hladu pro ty, kdo pracovatí chtějí. Spasilo by to dnešní společenské řády? Nikoli. Na společenské změny tlačí mnohem více jiný moment: nespokojenost těch, kdo sice neumírají hladem, ale kdo v dnešní době zatoužili (a právem zatoužili) mít se lépe. Kdo žádají zvýšení své životní úrovně. Vedle bídy skutečné mnohem více revolucionuje tzv. bída psychologická.“²¹ Slavík opakovaně prohlašoval, že svět spěje k socialismu (niko-

19 K interpretacím Rooseveltova díla LADISLAV TAJOVSKÝ, *Existuje „poučení z příběhu“?: Velká krize pohledem roku 2008*, DaS 2009, č. 1.

20 JAN SLAVÍK, *Nemoc nebo porodní bolesti nové společnosti?*, Sobota 4, 1933, s. 835–836, 852–852, 880–882, 896–897, 919–920; TÝŽ, *Reka dějin neteče zpět*, Sobota 9, 1938, s. 555–557. Ve svých teoretických, polemicky zaměřených textech ze stejné doby, věnovaných obecným vývojovým procesům, šel Slavík ve svém kolektivistickém chápání dějinného vývoje tak daleko, že úlohu individua potlačil zcela. Nutno však brát v úvahu cíl těchto úvah, které byly zaměřeny proti vyhrocenému individualismu Gollovy školy. V roce 1936 použil příklad Jana Žižky a Napoleona Bonaparta, aby demonstroval svůj metodologický kolektivismus. Vítězství nebyla důsledkem jejich vojenského génia, nýbrž faktu, že stáli v čele národně a sociálně pokročilejších vojsk. Z toho lze dovozovat, že kdyby se tito vojevůdci nenarodili, sociální síly reprezentované revolučními armádami by nutně generovaly jiného, patrně neméně úspěšného vojevůdce – srov. TÝŽ, *Kořeny síly našeho národa*, Sobota 7, 1936, s. 1–3.

21 J. SLAVÍK, *Kořeny síly našeho národa*, s. 853.

li však nutně bolševického ražení) a velká hospodářská krize spolu s předchozí válkou je jen jevovou stránkou tohoto historicky nevyhnutelného procesu, který individuální aktéři nemohou zastavit.

Takto vyhocený kolektivismus (jednostranně zdůrazňující determinismus lidského jednání) je stejně těžko argumentačně udržitelný jako uvedené výklady zdůvodňující krizi nezodpovědností či neprozřetelností elit (příliš upřednostňující voluntarismus aktérů). Proto by úlohou sociálněhistorického rozboru měla být diagnóza, která by se za prvé vyvarovala uvedených jednostranností, a za druhé by nebyla v interpretaci závislá na apriorně dané normativní představě správného společenského řádu, protože pak je snadno politicky manipulovatelná, jak bylo ukázáno na příkladu kontrafaktuálních narativů. Za třetí by měla vytvářet užitečné konceptuální rámce pro uchopení takto komplexních fenoménů minulosti, jako je velká hospodářská krize. Potom jejím úkolem nebude dokazování, kdo činil chybná nebo správná rozhodnutí v protikrizové politice, nýbrž může poskytnout teoreticky fundované uchopení podmínek, za kterých byla taková rozhodnutí přijímána, a dešifrovat mantinely prostoru, v jehož rámci se elity při svém rozhodování pohybovaly. V následujícím textu bude tento úkol proveden ve dvou krocích: nejprve bude zaměřena pozornost k transformaci chápání občana ve společnosti a poté bude následovat kritický přehled možností konceptualizace velké krize.

Nové pojmání vztahu občana, společnosti a státu

Následující úvahy vycházejí z předpokladu, že každá společnost jako sociální systém vyžaduje pro své zachování určitou míru konsenzu, který zajišťuje její integraci. Velká hospodářská krize znamenala krizi takové systémové integrace. Přesvědčivost symbolů a normativních představ, o něž se opírala legitimita dosavadního liberálně-tržního a zároveň pluralitně demokratického řádu, byla v jejím důsledku otřesena. To mělo za následek buď transformaci ve prospěch sociálního řádu ovládaného nějakou formou diktatury, nebo přetvoření dosavadní podoby systémové integrace liberální demokracie.

Historická empirie varuje před unáhleným přijímáním takovýchto paušalizujících teoretických pouček. Vezmeme-li v úvahu například výzkumy vývoje normativní představy amerického snu v USA 30. let od Charlese Hearn, jeho závěry vyznívají jednoznačně proti výše uvedenému tvrzení: „Naši význační romanopisci a dramatici 30. let byli téměř jednotni ve své deziluzi ze snu o úspěchu. [...] Intelektuálové zpochybňovali mýtus úspěchu již před krizí, a činili tak i po jejím skončení, ale středostavovská Amerika se tohoto snu nikdy nevzdala. Bylo tomu tak však částečně i proto, že americká zkušenost nenabídla nic se

srovnatelnou symbolickou silou, co by bylo schopno americký sen nahradit.²² Z jiné pozice lze vznést polemický argument týkající se všeobecnosti dopadu krize. John Stevenson a Chris Cook ve své klasické práci o sociálních konsekvencích krize 30. let ve Velké Británii upozorňují, že po celá 30. léta byly vždy více než tři čtvrtiny všech pracujících zapojeny do pracovního procesu, k čemuž dodávají: „Vedle obrazů front na podporu a hladových pochodů musí být postaven obraz ještě jiné Británie – té s novými průmyslovými odvětvími, prosperujícími předměstskými čtvrtěmi a vzrůstajícím životním standardem.“²³ Na jedné straně sice zmínění autoři diagnostikovali ideologickou neměnnost naprosté většiny populace tváří in tvář krizi, pročež nebyl realizován žádný britský New Deal, nedošlo k výraznému zpochybnění parlamentní demokracie a ani strany extrémní pravice či levice se nedočkaly masové podpory. Na druhé straně však i v této relativně nejmírnější zemi autoři vyzorovali souběžný proces pozvolné geneze konsenzu o sociálních otázkách napříč systémem politického stranictví, který se plně rozvinul během následujícího válečného konfliktu.²⁴

Zmíněný konsenzus o sociálních otázkách je charakteristickým rysem transformace evropské modernity během dlouhých 30. let. V některých zemích jej lze pomocí historických pramenů diagnostikovat již během samotné krize. Takovou zemí je například Švédsko, kde tamní sociální demokracie získala během krize dominantní postavení a neváhala za podpory politické reprezentace zemědělců prosazovat hospodářská opatření keynesiánského typu doprovázená sociální legislativou a úpravou korporativních mechanismů kolektivního vyjednávání. V její sociální politice se začal prosazovat nový pohled na sociální výdaje státu, které již nebyly nahlíženy jako „mlýnský kámen na krku hospodářského rozvoje“, nýbrž jako nástroj posílení poptávky a v důsledku toho i jako nástroj podporující výrobu a růst národního důchodu.²⁵

Se změnou těchto názorů úzce souvisí transformace představ o postavení člověka ve společnosti, která je vyjádřena v nové koncepci sociálních práv. Liberální normativní představa byla založena na negativních svobodách, tzn. nezasahování ostatních aktérů včetně nositelů státní moci do privátní sféry individua. Koncepce sociálních práv naopak vyžaduje pozitivní zásahy státu ve jménu umož-

22 CHARLES R. HEARN, *The American Dream in the Great Depression*, Westport 1977, s. 201.

23 JOHN STEVENSON, CHRIS COOK, *The Slump: Society and Politics during the Depression*, London 1977, s. 4.

24 J. STEVENSON, CH. COOK, *The Slump: Society and Politics during the Depression*, s. 265, 281.

25 Cituji dle DOROTHY WILSON, *The Welfare State in Sweden: A Study in Comparative Social Administration*, London 1979, s. 7–8.

nění plné seberealizace všech občanů, tzn. nikoli jen těch, kteří jsou schopni v konkurenčním boji uspět. Přitom samotná idea sociálních práv je podstatně starší a nevzešla z éry velké hospodářské krize. Jejich první moderní formulace je přisuzována obvykle Thomasu Painovi a pochází z poslední dekády 18. století.²⁶ První ústavní zakotvení sice přísluší jakobínské ústavě z roku 1793, avšak poté následuje dlouhé intermezzo liberálního 19. století. Standardní součástí ústavních textů se sociální práva stala v podstatě až po druhé světové válce. Dlouhá 30. léta jsou obdobím, kdy se prosazuje nové pojetí občanství, v návaznosti na Thomase H. Marshalla označované obvykle jako „sociální občanství“, založené na uznání jednoty občanských, politických a hospodářských práv.²⁷ I když odborná literatura obvykle (oprávněně) zdůrazňuje sounáležitost koncepce sociálního občanství s poválečnými demokratickými režimy,²⁸ jeho specifické verze nalezneme i v případě alternativních uspořádání evropské modernity, tzn. socialismu a fašismu. Není na tomto místě patrně nutné hlouběji dokazovat význam preference sociálních práv na úkor práv občanských a politických v poválečných socialistických diktaturách pro udržování stability a reprodukce řádu. Podobně i nacistická koncepce „národního společenství“ (Volksgemeinschaft) pracovala s vlastní koncepcí sociálních nároků jeho příslušníků ve vztahu k národnímu kolektivu.²⁹

Koncepce sociálních práv spočívá na přesvědčení, že vyšší míra organizace ve společnosti nemusí být v rozporu se svobodou, tzn. nejde o hru s nulovým součtem. Sociolog Karl Polanyi, analyzující ve své práci z roku 1944 rozpad tržní ekonomiky v meziválečném období, v tomto směru poznamenal: „Zánik tržní ekonomiky se může stát začátkem éry bezprecedentní svobody. Právní a faktická svoboda mohou být širší a obecnější než kdy dříve; regulací a kontrolou lze dosáhnout svobody nejen pro několik málo lidí, ale pro všechny. Svobody nikoli jako práva privilegovaných, poskvrněné u zdroje, ale jako preskriptivního práva rozšiřujícího se daleko za úzké hranice politické sféry do vnitřní organizace sa-

26 Srov. slovenský překlad THOMAS PAINE, *Práva člověka*, Bratislava 1959.

27 K této problematice srov. JAKUB RÁKOSNÍK, *Teorie sociálního státu v soudobé historiografii*, Dějiny–teorie–kritika 6/2009, s. 39–43.

28 Srov. LENKA KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 17, 30–40.

29 Srov. DAVID L. HOFFMANN, ANNETTE F. TIMM, *Utopian Biopolitics: Reproductive Policies, Gender Roles, and Sexuality in Nazi Germany and the Soviet Union*, in: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, (edd.) Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick, Cambridge 2009, s. 87–131.

motné společnosti. Tak bude ke starým svobodám a občanským právům přidán fond nových svobod vytvářených volným časem a bezpečností, které průmyslová společnost nabídne všem. Taková společnost si může dovolit být spravedlivá i svobodná.³⁰ Proces prosazování koncepce sociálního občanství lze zobecnit do tří vývojových fází: formulace konceptu prostřednictvím zkušenosti s dopady krize v době před vypuknutím druhé světové války, formování sociálního konsenzu během války, spojeného se zakotvením sociálních práv ve formě mezinárodních konvencí Mezinárodní organizace práce (a potažmo celé Organizace spojených národů) a recepce ve vnitrostátní legislativě v poválečném období.

Krize z hlediska sociální teorie

Pro sociální teorii pracující s pojmem „modernizace“ představuje velká hospodářská krize důležitý proces, pomocí kterého lze vysvětlovat příčinnost strukturálních posunů v evropských společnostech epochy modernity. Za východisko zde můžeme zvolit průkopnickou práci Petera Wagnera o proměnách evropské modernity.³¹ Podle jeho názoru vzorce modernity mohou být schopné celkových změn, z nichž vyplývá souslednost forem, přičemž omezeně liberální modernita (charakteristická pro první dvě třetiny 19. století) a organizovaná modernita (příznačná pro většinu 20. století) představují dvě zcela odlišné konfigurace oddělené systémovou krizí.³²

Když Wagner hovoří o první krizi modernity, má na mysli období závěru 19. století a prvních desetiletí následujícího věku, zatímco druhou krizi klade až do poslední třetiny 20. století. Samotný fenomén velké hospodářské krize 30. let se v jeho objemné práci těší jen marginální pozornosti, jakkoli strukturální proměny vyvolané jejím působením můžeme považovat za procesy, které organizovanou modernitu dovádějí nejbližše svému ideálnětypickému vymezení, jak jej ve své knize předestřel. Skutečnost, že si významu této hospodářské krize byl Wagner přinejmenším intuitivně vědom, třebaže se jím hlouběji nezabýval, dosvědčuje jeho postřeh o stupňovitém procesu formování organizované modernity. Dynamiku tento proces získal v 90. letech 19. století, kdy se urychlil proces koncentrace kapitálu, zformovaly se socialistické (a někdy též konzervativně zaměřené) masové strany namísto stávajících honoračních a klasický liberalismus

30 KARL POLANYI, *Velká transformace*, Brno 2006, s. 253.

31 PETER WAGNER, *Soziologie der Moderne*, Frankfurt am Main 1995.

32 K tomu srov. JOHANN P. ARNASON, *Historicko-sociologické eseje*, Praha 2010, s. 128–151.

s rozšiřováním volebního práva začal postupně ztrácet na významu. Další stupeň představuje první světová válka a s ní spojená dosud bezprecedentní míra státní intervence do ekonomiky i soukromí občanů, kdy pod praporem patriotismu podnikatelé, odbory a stát společně spolupracovali při řízení společnosti v totálním válečném konfliktu. Velká hospodářská krize pak podle tohoto pojetí s sebou přinesla vědomí hluboké nestability post-liberálního režimu (následujícího po liberálním řádu 19. století) a hledání alternativy v podobě ať již stalinského komunismu, lidové fronty, fašismu, národního socialismu nebo Nového úředu, kdy těmto všem režimům je společná víra v záchranu v podobě vyšší míry organizovanosti sociálního systému.³³

Jiný z klasiků soudobé sociální teorie, výše zmíněný Karl Polanyi, píšící svou *Velkou transformaci* nedlouho po velké hospodářské krizi, si byl naopak velmi dobře vědom způsobů, jakými se tato krize dotkla konfigurace diferencovaných subsystémů evropských společností a dlouhodobě ji transformovala. Jeho konceptuální rámec je sice zcela odlišný od Wagnerova, neboť Polanyi explicitně nepracuje s terminologií teorie modernizace, avšak vyznění je podobné. Klíčovými otázkami politiky ve 20. letech byly v jeho optice intervencionismus a měna. Logika tohoto postupu byla jednoduchá. Pokud by se totiž neobnovila důvěra v měnu, mechanismus trhu by nemohl fungovat a potom by bylo iluzorní očekávat, že vlády nebudou chránit život svých občanů všemi prostředky, které budou mít k dispozici. Těmito prostředky byly z podstaty věci zejména tarify a sociální zákony navržené k zajištění potravy a zaměstnanosti, tzn. právě ty nástroje intervence, které bránily fungování seberegulujícího systému.³⁴ Velká hospodářská krize v jeho chápání znamenala konec ekonomického systému založeného na samoregulačních trzích, o jehož obnovu usilovaly vlády ve 20. letech, což znamená konec liberálního kapitalismu. Přes rozdíly ve způsobech organizace politické moci mezi evropskými variantami fašismu, amerického Nového úředu a ruského bolševického socialismu, společným jmenovatelem těchto režimů bylo nejen odmítnutí principů *laissez-faire*, nýbrž i rozdílnými formami realizované pokusy

33 K tomu P. WAGNER, *Soziologie der Moderne*, s. 112–113, dodává: „*Liberální* praktiky se zakládají na svobodné dohodě a asociování množství jednotlivých aktérů při určení míry a obsahu kolektivních uspořádání ve společnosti. Pokud je tato definice akceptována, můžeme ukázat, jak tyto liberální praktiky od 90. let 19. století do 70. let 20. století ztrácí na významu. Oslabují ve prospěch *organizovaných* praktik, které vyžadují koalice skupin individuů podle sociálních kritérií před rozhodnutím o kolektivních uspořádáních a jejich provedením. [...] Vůdci domněle homogenního členstva jeho jménem mluví a jednají; *reprezentují* jej.“

34 K. POLANYI, *Velká transformace*, s. 229.

o opětovnou inkorporaci ekonomiky do společnosti, jejichž rozloučení v euro-amerických dějinách nastalo v počátcích procesu modernizace, kdy se prosadila víra ve fungování samoregulačních mechanismů trhů, čímž ekonomický systém v historicky bezprecedentní podobě učinil společnost závislou na trhu.³⁵ Jakkoli Polanyi užívá odlišnou terminologii od výše uvedené terminologie Wagnerovy, v hlavních zásadách se shodují a jeho analýza rozpadu liberálního kapitalismu se překrývá s konceptualizací tohoto procesu chápaného jako formování organizované modernity.

Sociální historiografie bývá příležitostně některými autory zatracována jako vstupní brána levičácky orientované sociologie do oboru historické vědy.³⁶ A předchozí konceptualizace transformace modernity by mohly tento názor podporovat s ohledem na výběr uvedených autorů – Slavík se nikdy netajil svým nonkonformním socialismem, podobně i Polanyi deklarativně inklinoval k socialistickému reformismu a Wagnerova analýza organizované modernity bývá využívána jako argumentační nástroj proti soudobému neoliberálnímu diskurzu.³⁷ Rozbor společenské transformace odpovídající výše zmiňovanému konceptuálnímu rámci rozpadu liberální modernity však nalezneme rovněž u autorů spojovaných s opačnou stranou pomyslné ideologické barikády. Klasickým příkladem je v tomto směru Joseph Alois Schumpeter. Stejně jako řada myslitelů intelektuální levice také on v éře dlouhých 30. let očekával historické vítězství socialismu, jakkoli to rozhodně nepovažoval za obzvláště příznivý výsledek dějinného vývoje. Tato chybná predikce, na níž si ostatně ani příliš nezakládal, by však neměla zastřít analytickou hodnotu jeho rozboru přechodu od „neregulovaného“ k „regulovanému“ kapitalismu. V tomto směru rozlišil tři hlavní sociální faktory, které jsou příčinou úpadku liberálního kapitalismu. Za prvé to je společenské a politické slábnutí buržoazie, které spočívá v úpadku inovativního potenciálu podnikatelů ve velkých firemních komplexech, řízených manažery. Společenská třída podnikatelů, nositelů inovací, se v éře kapitalismu fungujícího na manažerském principu stává neaktivní vrstvou rentiérů ztrácejících své pozitivní ctnosti. Za druhé je to úpadek sociálních vrstev podporujících buržoazii, což znamená

35 CARLO TRIGILIA, *Economic Sociology: State, Market, and Society in Modern Capitalism*, Oxford 2002, s. 104.

36 Tento názor vyslovil v roce 1980 německý hospodářský historik Wolfgang Zorn. Cituji dle JÜRGEN KOCKA, *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*, Darmstadt 1989, s. 1.

37 Z domácích autorů je tento přístup postizitelný například u JANA KELLERA, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2004, s. 3; TÝŽ, *Soumrak sociálního státu*, Praha 2005, s. 11.

jednak slábnutí aristokracie, dále úbytek samostatných výrobců prostřednictvím koncentrace výroby a v neposlední řadě nástup manažerů v byrokraticky řízených velkopodnicích, kteří postrádají přímý zájem na firmě, jaký byl charakteristický pro vlastníky řídicí podnik. Manažeri nemají v porovnání s kapitalistickými vlastníky existenční zájem na zachování pravidel liberálního kapitalismu. Tyto dva sociální faktory jsou podle Schumpetera podmínkou třetího, kterým je rozšíření postojů nepřátelských kapitalismu. V momentu slábnutí vrstev majících přímý zájem na zachování pořádků liberálního kapitalismu se formuje sociální atmosféra tomuto uspořádání nepřátelská, což umožňuje realizaci anti-kapitalistické politiky, znamenající příjmovou redistribucí, státní regulací výroby, rozmach kolektivního vyjednávání atd. Velká hospodářská krize byla v tomto směru akcelerátorem vývoje, jehož kořeny spočívají ve vzdálenější minulosti.³⁸

Závěry

Důsledně vzato, z podstaty historie jako vědy plyne, že žádné poučení pro současnost z ní nikdy nemůže vyplývat. Historické události jsou vždy jedinečné a neopakovatelné a stejně tak se odehrávají za jedinečných a neopakovatelných historických okolností. Přesto lidé tímto způsobem s historiografií nezacházejí, a naopak mnohdy očekávají, že naleznou recepty v minulosti pro současná řešení, či alespoň pro jejich legitimizaci. Radikální skepticismus o možnostech použití způsobů řešení z éry velké hospodářské krize zaujali John B. Foster a Fred Magdoff, když ve své knize o ekonomických interpretacích krizí bez obalu napsali, že „recept na překonání velké hospodářské krize nelze zopakovat, aniž by světu hrozilo zničení“.³⁹ Měli tím na mysli skutečnost, že definitivní překonání hospodářské krize 30. let spočívalo ve zbrojení a rozpoutání totální války. I přes pochybnosti o kontrafaktuálních narativěch, které byly předestřeny výše, pragmatická poučení z 30. let mohou být aplikovatelná i na naši současnost. To ostatně dosvědčuje neochvějně zastávaná víra mezi ekonomy, že velká krize je doslovnou laboratoří makroekonomie, což vede k neustálým pokusům prověřovat rozličné nástroje hospodářské politiky konfrontací s daty oné éry. Neméně efektivní laboratoří může být toto období také pro sociální historii. Jistěže úko-

38 Srov. JOSEPH A. SCHUMPETER, *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, Brno 2004; C. TRIGILIA, *Economic Sociology*, s. 111–114; MARTIN ŠKABRAHA, *Tři stezky (ke) komunismu*, Dějiny – teorie – kritika 7/2010, s. 16.

39 JOHN BELLAMY FOSTER, FRED MAGDOFF, *Velká finanční krize – Příčiny a následky*, Všeň 2009, s. 22.

lem historiků je v prvním kroku shromáždění solidní pramenné báze pro získání dostatečného množství dílčích informací o jistém úseku minulosti. Zároveň by však historiografie měla mít také úkoly syntetizující a komparativní. Zobecnění a následné srovnání informací do transnacionální syntézy nebo komparace však vyžaduje konceptuální rámec, který jedinečné zkušenosti a praxi jednotlivých národů převede do srozumitelného systematického přehledu. Některé takové rámce mohou být užitečnější než jiné a je nutné jejich adekvátnost konfrontovat s ověřitelnými daty a fakty. Zde jsem se pokusil ukázat užitečnost konceptu „organizované modernity“ a periodizačního období dlouhých 30. let. Hlavní poučení z takových obecných sociálněhistorických analýz procesů 30. let ale spočívá podle mého názoru ještě v něčem dalším. Aplikace sociologických kategorií nám napomáhá nahlížet na evropské národy éry 30. let jako na destabilizované společnosti ohrožené systémovou dezintegrací, usilující prostřednictvím rozličných postupů vyšší organizovanosti a kolektivismu obnovit stabilitu. Stěží lze předpokládat, že by dnes nebo i ve vzdálenější budoucnosti byly evropské společnosti ohroženy fašismem nebo komunismem jako v éře dlouhých 30. let. Snadno si však můžeme představit situaci analogické destabilizace a dezintegrace, přičemž spouštěcí mechanismus nemusí být ani ekonomické podstaty (může jít kromě finančních krizí například o přírodní katastrofu velkého rozsahu, vojenský konflikt nebo extrémní geografickou mobilitu lidí). A v takové chvíli, až se vyrojí nejrůznější populisté nabízející recepty bezpečí a pořádku výměnou za ústupky v oblasti osobní svobody s příslibem obnovy stability a konsenzu, mohou sloužit poznatky o dlouhých 30. letech jako pragmatické zkušenosti pro současnou sociální praxi.